चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति । चुलुम्प + अच् । स्त्रियां टाप् ।) छागी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुलुम्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति । इनिः ।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः । उत्पलमत्स्यः । इति कश्चित् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुल्ल, हावकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी लङ्घयान्तः । स्त्रको-ऽर्थः । चुल्लन्ति चारुनयनाश्च सह प्रियेणेति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

चुल्लः, पुं, क्लिन्नचक्षुः । (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । "चुल् च ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च ।) तद्युक्ते-त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२५ ॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीडतीति । चुल्ल + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शिशुमारः । कुण्डीभेदः । कुलविशेषः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥

चुल्लिः, स्त्री, (चुल्लति प्रज्वाल्यते अग्निरत्र । चुल्ल + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् । यद्वा, चुल्यते प्रेर्य्यते अग्निर्यत्र । चुट् + बाहुलकात् लिक् ।) पाकार्थमग्निस्थानम् । चुला इति भाषा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५ । इत्यमरः । २ । ९ । २९ ॥ अश्मन्तम् ६ उध्मानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्दिका १० । इति तट्टीका । उद्धानिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

चुल्ली, स्त्री, (चुल्लि + "कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) चिता । उद्धानम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥")

चुस्तं, क्ली पुं, वृत्तम् । तत्तु मांसपिण्डकविशेषः ॥ खाजोस्थमांसम् । पनसादिफलस्थावारभागः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ भोता इति ख्यातः ॥

चूचुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति । चूष पाने + बाहुलकात् उकः षस्य चत्वञ्च ।) चुचुकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे । ६ । २३ । १३ ।
"स्तनौ च विरलौ पीनौ मग्नौ मे मग्नचूचुकौ ॥")

चूडकः, पुं, (चुडति अल्पीभवतीति । चुड् + ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः ।) कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चूड़ा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति । चुल क् उन्नतौ + भिदादित्वादङ् ततो दीर्घस्ततो लस्य डत्वे साधुः ।) मयूरशिखा । शिरोमध्यस्थशिखामात्रम् । तत्पर्य्यायः । शिखा २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३२ ॥ केशपाशी ३ । जूटिका ४ जुटिका ५ । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"शिखा चूड़ा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि ।
शिरोमध्यस्थचूड़े भवेदेतत्तु पञ्चकम् ॥"
वड़भी । बाहुभूषणम् । इति मेदिनी । ड़े, १३ ॥ अग्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, क्षितीशवंशे । "अस्ताचलचूड़ालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि ॥") कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । यथा । चूड़ा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच,—
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे ।
अर्केन्द्रकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते ॥
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"
इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम् ॥ अस्य विशेषविवरणं चूड़ाकरणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चूड़ाकरणं, क्ली, (चूड़ायाः करणं कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूड़ाकरणं कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता सव्वनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्द्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषसिद्धञ्च कृशरं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रचयं स्थापयेत् । माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोड़े निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति । ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भूः स्वाहा । प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भुवः स्वाहा । प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ स्वः स्वाहा । प्रजापतिरृषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्द्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति । प्रजापतिरृषिः सविता देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण । तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति । प्रजापतिरृषिर्व्वायुर्द्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ उष्णेन वाय उदकेनेधि । ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकामनेन मन्त्रेण क्लेदयति । कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिमुखोच्चदेश उच्यते । ततः प्रजापतिरृषिरापो देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् आप उन्दन्तु जीवसे । ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति । प्रजापतिरृषिर्विष्णुर्द्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ विष्णोर्द्दंष्ट्रोऽसि । ततः कुशवङ्गसप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्नदक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण ऊर्द्ध्वमूला निदध्यात् । प्रजापतिरृषिरोषधिर्द्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् ओषधे त्रायस्वैनम् । ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुष्णिकादेशे दक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात् । प्रजापतिरृषिः स्वधितिर्द्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः । ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत् । प्रजापतिरृषिः पूषा देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्चसे । तूष्णीं वारद्वयम् । ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकादेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमिश्रविष्ठितपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात् । ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्द्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे ऊर्द्ध्वमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा बृहस्पतेरित्यनेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमिश्रविष्ठयपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात् । कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोड़ाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते । तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनादिच्छेदनपूर्व्वकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात् । ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति । प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम् । ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पादलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति । सर्व्वमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वर्त्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-